

ВІДГУК

офіційного опонента, доктора філософських наук, старшого наукового співробітника Рябченка Володимира Івановича на дисертаційну роботу Слюсара Вадима Миколайовича «Насилля як субстанційна характеристика соціальних трансформацій», представлену на здобуття наукового ступеня доктора філософських наук за спеціальністю 09.00.03 – соціальна філософія та філософія історії

Актуальність теми дисертаційного дослідження В. Слюсара поза всяким сумнівом, оскільки воно присвячене вічній проблемі людства, яка завжди потребувала, потребує й буде потребувати постійного розв'язання, отже, й осмислення. Проблема насилля дійсно, як стверджує дисертант, є атрибутивною властивістю людських спільнот. Там, де збирається двоє й більше людей чи то в сталій соціальній групі, наприклад сім'ї, чи тимчасово – у кімнаті гуртожитку, чи випадково – у громадському транспорті, завжди присутня потенційна загроза насилля. Певно, що більшою мірою психологічного ніж фізичного насилля. За даними видання "Громадський простір" в Україні 1,8 млн жінок страждає від домашнього фізичного насилля, а у 2017 році близько 600 жінок загинуло від рук насильників. (<https://www.prostir.ua/?news=18-miliona-zhinok-v-ukrajini-strazhdaje-vid-fizychnoho-domashnoho-nasylstva>). Ця шокуюча статистика підтверджує наявність безпосереднього тобто контактного фізичного насилля, коли суб'єкт насилля бачить свою жертву й може дивитись їй в очі та на дотик відчувати її страждання. Погодьмось, що для більшості нормальних сучасних людей відчуття на дотик страждання іншої, тим паче соціально близької, людини є стримуючим чинником від прояву фізичного насилля над нею. Тим не менше, на початку третього тисячоліття ми продовжуємо спостерігати такі чисельні прояви дикості серед сучасних людей, які демонструють суб'єкти фізичного насилля. Про психологічне насилля годі й мовити. У переважній більшості випадків його проявів ми це сприймаємо як певну даність.

Але, не дивлячись на гостроту проблематики безпосереднього фізичного та психологічного насилля, яку належить постійно розв'язувати на рівні міжособистісних відносин, тотальну загрозу для людських спільнот зокрема і

для людства в цілому несе в собі опосередковане насилля, коли суб'єкт насилля не бачить своїх жертв, а жертви не бачать і навіть не знають свого кривдника. Справа в тому, що мірою цивілізаційного розвитку людства структури соціальних утворень постійно ускладнюються та опосередковуються, а соціальний простір ущільнюється, боротьба за місце під сонцем і за земні ресурси посилюється. В такому ущільненому просторі дуже легко, як у гуртожитку, порушити простір і спокій іншого або, як у переповненому громадському транспорті, наступити комусь на ногу. Але на відміну від гуртожитку й громадського транспорту в ущільненому земному просторі через опосередкування соціальних зв'язків і знеособлення суб'єктів насилля його жертви позбавлені можливості побачити й персоніфікувати свого кривдника. Наприклад, з ким мають пов'язати свої страждання мільйони жертв Чорнобильської катастрофи – з розробниками конструкції реактора, який вибухнув, чи з тими, хто його будував, чи з директором атомної станції, при якому ця трагедія сталася, чи з особами радянського керівництва, які прийняли рішення про будівництво АЕС саме в Чорнобилі.

Таке знеособлення дозволяє уникнути суб'єктам насилля не лише докорів совісті й переживань від страждань своїх жертв, а й від відповідальності. Тому до суб'єктів знеособленого насилля долучаються особи, в яких і натяку немає на те, що у них є відхилення у психоемоційній сфері, на кшталт садизму тощо. Навпаки, в цивілізованому світі вони виглядають цілком респектабельно. Маємо на увазі осіб, які долучаються до влади в соціальній ієрархії, починаючи з рівня низових організацій і завершуючи соціальними утвореннями державного й наддержавного та глобального рівнів. На відміну від суб'єкта безпосереднього насилля, жертвами якого стають одна або декілька осіб, владні особи можуть приймати такі рішення, реалізація яких може творити як фізичне, так психологічне насилля над сотнями, тисячами чи навіть мільйонами людей. Наприклад, мільйони українських продуктивних громадян, які за останні десятиліття розбрелися по білому світу в пошуках кращої долі, або деградована сільська місцевість України хіба не є жертвами насилля недолугої державної політики і тих рішень, які її утверджували колективно й одноосібно декілька

генерацій вітчизняних парламентаріїв та урядовців. А хто за це поніс персональну відповідальність з тих осіб, які були причетні до розроблення, впровадження та реалізації такої антинародної політики?

Традиційно ми продовжуємо тримати в полі зору й загострювати увагу на персоніфікованому насиллі. І це правильно. В цивілізованій країні таке ганебне явище мусить бути знівельованим до можливого мінімуму. Тому кожен суб'єкт насилля повинен притягатись до адекватної відповідальності у цивілізовано прийнятний спосіб. Але чомусь поза увагою залишається проблема знеособленого насилля, яке чинять у шалено більших масштабах від насильників-одинаків так звані респектабельні особи, які в соціальному середовищі наділені владою. Ми навіть не наважуємось тих, хто страждає від реалізації недолугих рішень в соціальних утвореннях, називати жертвами насилля й актуалізувати проблему притягнення до відповідальності суб'єктів цього насилля. Масштабність актуалізованої проблеми збільшується мірою соціального розвитку, який знаменують соціальні трансформації. Тому те, що В. Слюсар провів дисертаційне дослідження насилля у нерозривному зв'язку із соціальними трансформаціями є надзвичайно актуальним і соціально значущим.

Ступінь обґрунтованості наукових положень, висновків і рекомендацій, сформульованих у дисертації. З-поміж результатів дослідження, які характеризуються науковою новизною, варто відзначити наступні:

По-перше, В. Слюсар окреслив концептуальний підхід, згідно з яким насилля характеризується домінуванням на певних етапах соціального розвитку тих чи інших своїх рис, які в інші періоди знаходяться у рецесивному стані, при цьому вони зберігають потенцію за певних умов перерости в акт. Цей підхід дозволив здобувачеві здійснити типологізацію іманентних соціальним трансформаціям форм насилля, виокремивши при цьому "міфічне", "трансцендентне" й "раціональне". Ці форми актуалізуються та стають домінантними на різних етапах історичного розвитку. Відповідно до цього дисертант визначає, що "міфічне" насилля спрямоване на руйнування існуючих

соціальних норм та правил, "трансцендентне" – на встановлення нових норм та правил, а "раціональне" зорієнтоване на підтримання існуючих правових норм і порядків. У дисертаційній роботі В. Слюсар розкриває зміст кожної з цих форм насилля, показуючи, що для "міфічного" насилля характерний міфологічний тип мислення, на його основі якого формується заперечення цінності людського життя, виправдання необхідності чисельних людських жертв та ілюзорна видимість безкарності насильницьких дій; "трансцендентного" – магічний і ритуальний або ритуально-символічний тип мислення. Ця форма насилля має на меті інтеграцію суспільства на основі безапеляційного сприйняття встановлених норм та правил, утвердження в масовій свідомості ідеї необхідності миру, порядку, злагоди. А "раціональне" насилля передбачає раціоналізацію соціальних процесів через їх теоретичне осмислення та практичне втілення у формі законів, статутів, декларацій чи у звичаєвому праві.

По-друге, дисертантом проведено аналіз інструментів переходу домінанти одних форм насилля над іншими на різних етапах соціальних трансформацій. Так, визначено, що інструментом переходу домінанти від "раціонального" до "міфічного" насилля є провокація. Вона постає оперативним засобом руйнування цінностей, які становлять серцевину суспільства, і спрямована на ціннісну дезорієнтацію індивідів. Це призводить до легітимізації дій агентів соціального насилля, які правовою системою можуть визначатися у періоди соціальної стабільності як злочинні. Іншим інструментом визначено соціальну стигматизацію, який застосовується при переході від домінування "міфічного" до "трансцендентного" насилля. Соціальна стигматизація реалізується через "маркування" в суспільній свідомості образу жертви, проти якої спрямовується символічне насилля інших спільнот, трансформацію домінуючого соціального утопічного міфу на міф про очищувальну жертву – міф про цапа відбувайла. Слушним є дослідження критеріїв вибору різних соціальних груп і спільнот об'єктами стигматизації. Основним критерієм В. Слюсар визначає наявність у людей і спільнот віктимних ознак – ознак, які виявляють схильність стати в перспективі жертвою злочину.

Достовірність і новизна наукових положень, висновків і рекомендацій.

Аналіз наукового апарату дослідження, викладеного у вступі, свідчить про його теоретико-методологічну обґрунтованість, коректність і достатність.

У дисертаційній роботі В. Слюсара чітко та логічно вибудовано науковий апарат дослідження, аргументовано сформульовані мета і завдання. Всі основні наукові положення і висновки, що виносяться на захист, є достатньо обґрунтованими, що забезпечується коректністю постановки наукових задач, адекватним вибором відповідних методів дослідження, коректним їх застосуванням та реалізацією.

Одержані В. Слюсарем результати відповідають найважливішим положенням рецензованого дослідження, його меті, завданням і переконливо представлені у висновках до розділів та загальних висновках дисертації.

Практичне значення отриманих результатів. Практична цінність отриманих у роботі результатів полягає в можливості використання положень та висновків дисертації у процесі викладання нормативних та вибіркових навчальних дисциплін з філософії, соціальної філософії, філософської антропології, соціальної психології, соціології, політології, філософії права, етики та естетики. Хочеться відмітити практичний потенціал дисертаційної роботи, який полягає в тому що результати можуть використані в освітньому процесі під час розроблення навчальних програм та посібників, а також для розроблення нормативно-правових актів (законів, програм, концепцій, стратегій), забезпечення державної політики у соціальній, гуманітарній та освітній сферах.

Повнота викладення наукових положень, висновків і рекомендацій в опублікованих працях.

Основні результати роботи доповідались та обговорювались на багатьох науково-теоретичних конференціях, з них 24 міжнародних, 10 всеукраїнських, 1 міжрегіональному науково-практичному семінарі із міжнародною участю. Велика кількість участі у міжнародних конференціях є особливою перевагою даної роботи, враховуючи тему дослідження. Основні теоретичні положення та

результати дисертаційного дослідження викладені дисертантом у 61 публікації, серед яких: 1 монографія, 2 – колективні монографії, 24 статті, в яких опубліковано основні результати дослідження, з них 18 – у наукових фахових виданнях України з філософських наук (7 з яких індексуються в Index Copernicus MasterList) та 6 статей в міжнародних періодичних виданнях, 34 матеріали у збірниках наукових праць і матеріалів наукових конференцій (4 з них – іноземні). Ці публікації достатньо повно відображають основні результати роботи та зміст дисертації.

Оцінка основного змісту дисертації та її структури. Дисертація є завершеною науково-дослідною роботою. Матеріали дисертації викладені в логічній послідовності на 406 сторінках тексту і відображають зміст і результати проведених досліджень. Дисертація містить анотацію, зміст, вступ, п'ять розділів, висновки, список використаних джерел та 2 додатки. Хочеться особливо відмітити, що вагома частина переліку використаних джерел (усього – 579 позицій) складається з джерел іноземною мовою (130 найменувань).

У першому розділі – "Теоретико-методологічні засади дослідження насилля як соціально-філософського феномена" – дисертантом проаналізовано концептуальні основи соціально-філософського осмислення насилля. Зокрема В. Слюсарем ґрунтовно здійснено ретроспективний аналіз феномену насилля в історії соціально-філософської думки, розкрито зміст основних теорій та концепцій насилля, висвітлено основні підходи до аналізу соціального феномену насилля, вказано на "пастки", в які заходять дискусії стосовно визначення поняття "насилля". Варте уваги застосування здобувачем субстанційного підходу до аналізу насилля, який полягає в дослідженні його як стійкої сутності, зведення багатоманітності й мінливості властивостей до постійного, відносно сталого й постійно існуючого означення.

У другому розділі окреслено концептуальний підхід, згідно з яким насилля на кожному етапі соціальних трансформацій характеризується домінуванням одних відповідних рис, котрі на інших етапах знаходяться у рецесивному стані. Дисертант виокремлює та дає ґрунтовну характеристику

«міфічного», «трансцендентного» та «раціонального» насилля. Не залишилися поза увагою В. Слюсаря й деструктивні форми насилля в соціальному середовищі, які виступають як концептуальний антагоніст раціонального насилля, тобто як нерозумне, а по-друге, – відображають і такі характеристики вияву насилля як «ірраціональність», «зловмисність», «аморальність».

У третьому розділі – «Насилля в системі соціальних трансформацій» досліджується насилля як чинник лінійності соціальних трансформацій. В. Слюсар наголошує на циклічному характері зміни форм насилля і визначає інструменти утвердження домінування кожної форми на конкретних етапах соціальних трансформацій. Дисертант визначає такими інструментами провокацію (при переході від «раціонального» до «міфічного»), стигматизацію жертви (від «міфічного» до «трансцендентного») та легітимацію (від «трансцендентного» до «раціонального» насилля). У дисертаційному дослідженні автор здійснив детальний аналіз кожного інструменту. Тут простежується вдале поєднання авторського концептуального підходу з теоріями критики насилля В. Беньяміна і сакрального насилля Р. Жирара. Варто відзначити й аналіз насилля в суб'єктному зрізі тобто його характеру залежно від стереотипних моделей поведінки соціальних агентів насилля, які детерміновані культурно-цивілізаційними мотиваторами.

У четвертому розділі досліджено вплив глобалізаційних процесів на специфіку проявів насилля. Дисертант показує, яким чином нині формується образ спільного ворога як об'єкта всезагального насилля (подібний до «жирарівської» жертви), але уже на етапі домінування «раціонального» насилля. Також показано, що інструментом формування цього образу є глобальний соціальний міф, який «раціоналізує» необхідність застосування насилля до «суб'єкта» без фундаментальної опори на її теоретичні пояснення. Акцентуючи на зміні передусім раціонального насилля під впливом глобалізаційних процесів В. Слюсар розкриває зміст специфіки його дії за принципом макдональдизації та зміст процесів приватизації й комерціалізації насилля.

У п'ятому розділі «Засади соціальних відносин для подолання насилля» розкрито зміст філософії ненасилля як імперативу подолання відкритих форм насилля періоду соціальних трансформацій, толерантності як основи протидії насиллю в процесі соціальної взаємодії та мультиверсуму як форми соціальної організації "без насилля". Змістовним для подолання впливу прямого насилля є толерантність, яка позначається всезагальністю, тобто впливає на усі без винятку соціальні групи та спільноти і не передбачає вибірковості чи "напівтолерантності". Важливо, що дисертант показав динаміку змін тлумачення толерантності від терпимості до мультикультурної толерантності. Оригінальним є застосування принципу мультиверсумності до пояснення сучасної соціальної організації, притаманної постметрополісам.

Відповідність дисертації та автореферату встановленим вимогам. За своєю структурою, об'ємом й оформленням дисертація та автореферат повністю відповідають вимогам до дисертацій на здобуття наукового ступеня доктора філософських наук. Тема дослідження, його головний задум, основна проблематика, загальні висновки, а також понятійний апарат повністю відображені в авторефераті, зміст якого ідентичний структурі дисертаційної роботи й достатньою повнотою репрезентує її сутність. Автореферат не містить інформації, яка не відображена в самій роботі.

Оцінюючи в цілому позитивно дисертаційну роботу В. М. Слюсаря, на наш погляд, доречні певні зауваження та побажання:

1. Визначений дисертантом предмет досліджень – „особливості проявів насилля у сучасному суспільстві та шляхів мінімізації й пом'якшення їх руйнівної сили” дещо вужчий за формат дослідження, на який орієнтує тема дисертації: „Насилля як субстанційна характеристика соціальних трансформацій” і в якому реально викладено її зміст. З цього змісту лише четвертий і п'ятий розділи дисертації формально охоплені зазначеним предметом дослідження, а інші (перший, другий і третій) розділи виходять у формат теми дисертаційної роботи поза ним.

2. Бажано було б у дисертації приділити більше уваги розкриттю сутності соціальних трансформацій, акцентуючи при цьому особливості їх перебігу

мірою розвитку цивілізації, науково-технічного прогресу, ускладненням соціальних систем, опосередкуванням соціальних зв'язків, знеособленням суб'єктів та об'єктів насилля. Адже саме знеособлення суб'єктів насилля та їхніх жертв чи не найбільше поглиблює й ускладнює проблему насилля в сучасних умовах, отже, і її розв'язання.

3. Автор дисертаційного дослідження пов'язав насилля з лінійністю соціальних трансформацій. На наш погляд, недостатньо коректно з методологічної точки зору пов'язувати насилля лише з лінійним перебігом соціальних трансформацій. По-перше, розвитку соціального, окремим проявом якого є соціальна трансформація, притаманна дискретність, яка обмежується його життєвим циклом, оскільки вічних соціальних утворень не буває. По-друге, розвиток соціального зумовлюється й супроводжується багатьма процесами, що мають нелінійний характер і перебіг. Чим складніша структура соціальних утворень (від звичайної організації до суспільства і глобальної цивілізації), тим значущіше в їх розвитку відіграють роль нелінійні процеси. Лінійність найбільше притаманна соціальним системам, коли вони перебувають у відносно стабільному стані й тоді у них домінує „раціональна”, за визначенням дисертанта, форма насилля. Стадіям руйнування старих й утворення нових соціальних систем притаманний хаос, з якими логічно пов'язувати домінування відповідно „міфічної” і „трансцендентної” форм насилля. Понад це, якщо в минулі епохи злам старих й утворення нових соціальних систем супроводжувались стихійним некерованим хаосом, то нині завдяки знанням синергетики все частіше застосовується організований і керований хаос як різновид знеособленого насилля. Створення навмисного соціального хаосу, з якого має вибудуватись новий суспільний порядок, може робитись ціною гуманітарних катастроф. При цьому навмисне створений і керований хаос все частіше застосовується не лише тоді, коли треба прискорити злам застарілої соціальної системи, а й в умовах соціальної стабільності, коли система не змінюється. Розбалансування соціально-економічних систем здійснюється навмисним чином як у межах одного суспільства, так і на регіональному та загальноцивілізаційному рівні. Це дуже

зручний спосіб для подолання конкурентів й нарощування капіталу в сучасних цивілізаційних умовах. Прикладами цього є спровоковані чи навмисно організовані гіперінфляції, розхитування й злам банківських та фінансових систем, дестабілізація фондових ринків тощо. А в кінцевому підсумку такими проявами цілеспрямованого й керованого хаосу демонструються новітні форми насилля, від якого можуть потерпати десятки, а то й сотні мільйони людей. Ці форми насилля значно масштабніші у порівнянні з традиційними. Тому їх не можна залишати поза увагою в дослідженнях, які пов'язані з проблематикою насилля в сучасних умовах. Аналіз таких форм насилля потребує синергетичного підходу, який автор, на жаль, не включив в арсенал методів дисертаційного дослідження. Оскільки проблема насилля потребує постійного розв'язання, отже, й дослідження, тому пропонується автору й тим, хто буде долучатися до цієї надзвичайно актуальної проблематики, врахувати це зауваження на майбутнє.

4. У підрозділі 3.3 – „Індикація зміни форм насилля у трансформаційних процесах” дисертант визначає агресивність одним з ключових індикаторів насилля. Якщо дотримуватись усталеного розуміння та сприйняття агресії у її психоемоційному вираженні, яка супроводжується чи провокується виділенням адреналіну в суб'єктові агресивності, тоді з таким визначенням можна погодитись, але лише частково. Автор же інтерпретує агресію як прояв насилля дещо в ширшому діапазоні. Зокрема, крім „гарячої” або звичайної форми він розглядає „холодну” агресію, яка здійснюється її суб'єктом усвідомлено заради задоволення якихось своїх бажань. На наш погляд, сутність цієї форми агресії, яку дисертант розлого проінтерпретував, за своїм смислом логічно підпадає під визначення експансіонізму, який в усі часи й епохи був однією з основних форм насилля. Але, якщо в попередні епохи експансіонізм мав екстенсивний характер, що не супроводжувалось виснаженням природних ресурсів, то новітній експансіонізм здійснюється в інтенсивний спосіб, а саме, нещадною і виснажливою експлуатацією ресурсів. Раніше найпотужнішими суб'єктами експансії земного простору були мілітаризовані держави, які захоплювали чи збирали нові території й акваторії з використанням зброї шляхом окупації та

колонізації. Нині ж такими суб'єктами виступають національні і транснаціональні корпорації, які здійснюють як внутрішню, так і зовнішню економічно-фінансову експансію у мирні способи без видимих на перший погляд, фізичних жертв, але з наслідками гуманітарних та екологічних катастроф, які можуть бути значно масштабнішими від повоєнних. Щоб переконатись в тому, якими можуть бути такі наслідки, достатньо поглянути на деградовану сільську місцевість України, яка стала жертвою невгамовного експансіонізму аграрних холдингів. Тож не варто експансіонізм як очевидну та найбільш загрозливу для земного буття форму насилля вуалювати під різновиди агресії, які до того ж не мають чітких дефініцій.

5. У п'ятому розділі „Засади соціальних відносин для подолання насилля” дисертант цілком слушно розкрив зміст філософії ненасилля як імперативу подолання відкритих і безпосередніх форм насилля, толерантності як основи протидії насиллю в процесах соціальних взаємодій та комунікацій і мультиверсності як нового принципу соціальної організації, що передбачає і націлює на співіснування в одному локальному просторі різних соціальних реальностей, які мають достатню функціональну автономності. На наш погляд, ці надзвичайно важливі світоглядні установки можуть блокуватися системою суспільних відносин, у яких свобода владних суб'єктів не буде балансуватися адекватною відповідальністю. Особливо небезпечним для людства в цілому є розбалансування свободи і відповідальності у суб'єктів влади наддержавних утворень і на глобальних рівнях земної цивілізації. Те, що нині демонструють своїм невгамовним експансіонізмом транснаціональні компанії, слід розглядати лише як квіточки майбутніх системних актів насилля. Тож віднаходження й запровадження механізмів збалансування свободи і відповідальності владних суб'єктів логічно вважати першочерговим системним чинником у подоланні насилля. Тому цілком слушно побажати автору в майбутніх дослідженнях проблеми подолання насилля взяти це до уваги.

Зроблені зауваження й побажання не знижують загальної позитивної оцінки дисертаційної роботи в цілому та її наукової і практичної цінності.

Висновок про відповідність дисертації вимогам Порядку присудження наукових ступенів. Аналіз дисертаційної роботи, автореферату та опублікованих наукових праць Слюсаря Вадима Миколайовича дає підставу зробити наступний висновок.

Дисертація Слюсаря Вадима Миколайовича «Насилля як субстанційна характеристика соціальних трансформацій» за актуальністю та науково-теоретичним змістом, обсягом і якістю оформлення, повнотою викладу її основних результатів у публікаціях відповідає діючим вимогам п.п. 9, 11, 12 «Порядку присудження наукових ступенів і присвоєння вченого звання старшого наукового співробітника», затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України № 567 від 24 липня 2013 р. зі змінами, внесеними згідно з Постановами КМ № 656 від 19.08.2015, № 1159 від 30.12.2015, № 567 від 27.07.2016 та іншим вимогам МОН України щодо докторських дисертацій, а її автор заслуговує на присвоєння наукового ступеня доктора філософських наук за спеціальністю 09.00.03 – соціальна філософія та філософія історії.

Офіційний опонент,
доктор філософських наук,
старший науковий співробітник,
завідувач відділу лідерства
та інституційного розвитку вищої освіти
Інституту вищої освіти
Національної академії педагогічних наук

Підпис: *Рябченко В. І.*
Заступник завідувача відділу науково-організаційної та кадрової роботи
Інституту вищої освіти НАПН України.

Рябченко В. І.
14.06.2019р.

Рябченко В. І.